

भगवद्गीतायां उल्लिखितानां पवित्रशिक्षाणां अध्ययनम्

Debashis Adhikari ¹, Dr. Narayan Sarkar ²

¹ Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

² Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

सार

केषाञ्चन मते राजनैतिकवातावरणेन शिक्षाक्षेत्रस्य पवित्रता प्रभाविता अस्ति। कस्यचित् मते लक्ष्येषु स्पष्टतायाः अभावः शिक्षाक्षेत्रस्य प्रगतेः बाधकः अस्ति । एतेषां विविधप्रश्नानां विचारणानन्तरं भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां नूतनचेतना कथं आनेतुं शक्यते इति समस्या उत्पद्यते। येन अस्माकं शिक्षा भारतीयपरिस्थितौ अनुकूलं वातावरणं निर्मातुम् अर्हति तथा च छात्रान् नैतिकतायाः वृत्ते एव स्थापयित्वा स्वावलम्बीं सामाजिकतया च उपयोगिनो कर्तुं शक्नोति। श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयदर्शनस्य प्रतिनिधिग्रन्थः अस्ति यस्मिन् विविधाः मताः सिद्धान्ताः च व्यापकरूपेण उद्भूताः सन्ति । गीता दार्शनिकजगति नूतनक्रान्तिबीजानि रोपयित्वा आधुनिकदार्शनिकानां मध्ये नूतनभावनां चिन्तनधारा च जागरितवती। औरोबिन्दो घोषः अस्मिन् विषये स्पष्टतया उक्तवान् - "प्रत्यक्षानुभवात् स्पष्टतया दृश्यते यत् श्रीमद्भगवद्गीता वर्तमानयुगे यथा महत्त्वपूर्णा प्रेरणादायका च अस्ति यथा महाभारतकाले आसीत्।

मुख्यशब्दः शैक्षिकगीता

प्रस्तावना

भारतस्य लोकप्रियग्रन्थे गीतायां प्रकटितानां दार्शनिकविचारानाम् शिक्षादर्शनस्य निर्माणे विकासे च अद्वितीयं योगदानम् अस्ति । गीतादर्शनस्य शिक्षापद्धतिः देशस्य कालस्य च सीमातः परं सार्वत्रिकं सार्वत्रिकं च अस्ति, यस्य आधारेण शिक्षा व्यक्तिस्य समाजस्य च कृते लाभप्रदः सिद्धः भवितुम् अर्हति । महर्षि अरविन्दः आधुनिकयुगे गीतायाः शिक्षां अनुकरणीयं मन्यते ।

श्रीमद्भगवद्गीता अस्माकं शास्त्रेषु अतीव उज्ज्वलः शुद्धः हीरकः अस्ति। अयं ग्रन्थः वैदिकधर्मस्य विभिन्नसम्प्रदायेषु वेदवत् प्रायः सार्धद्विसहस्रवर्षेभ्यः सर्वत्र मान्यतां प्रमाणीकृतं च भवति । अस्य कारणम् अपि उक्तपुस्तकस्य महत्त्वम् अस्ति।

- लोकमान्य बालगंगाधरतिलक

गीता महाभारत-महाकाव्यस्य भीष्मपर्वस्य भागः अस्ति । महाभारते कुरुक्षेत्रक्षेत्रे धृताष्टपाण्डुपुत्रकौरवपाण्डवयोः युद्धस्य वर्णनं भवति । कौरवराज्यकामात् पाण्डवेषु अन्यायेन अत्याचारेण च एतत् युद्धं जातम् । एतत् आयोजनं प्रायः १४०० B.C. इति विचार्यते। कृष्णः पाण्डवानां युद्धे साहाय्यं कुर्वन् अर्जुनस्य रथं चालयति स्म।

युद्धक्षेत्रे यदा अर्जुनः विपक्षसेनायां स्वजनानाम् आचार्याणां वधमात्रविचारेण विमुक्तः भूत्वा स्वकर्तव्यमार्गात् व्यभिचरति तदा कृष्णेन अर्जुनाय यः उपदेशः दत्तः सः गीतायां संगृहीतः अस्ति। गीतायां कुलम् १८ अध्यायाः सप्तशतश्लोकाः च सन्ति । अस्य प्रथमषट् अध्यायाः ईश्वरस्य ज्ञानस्य विषये सन्ति, तदनन्तरं षट् अध्यायाः जगतः ज्ञानं (जगतः) व्याख्यायन्ते, अन्तिमेषु षट् अध्यायेषु आत्मनः ज्ञानं (जीवात्म) व्याख्यायते। आरम्भात् अन्ते यावत् धृतराष्ट्रस्य संजयस्य च कृष्णस्य अर्जुनस्य च संवादाः सन्ति। महाभारत - युद्धस्य सन्दर्भे कृष्णेन दत्तः निष्कर्मकर्मयोगस्य उपदेशः, अर्जुनं मार्गं सक्रियं कर्तुं शक्नोति स्म तथा च अन्ततः पाण्डवानां कौरवानां उपरि विजयः, धर्मस्य विजयः अथवा अधर्मस्य अन्यायस्य उपरि न्यायस्य वा विजयः अभवत्।

गीता दर्शनः न केवलं समकालीनविचारधारायां निर्मितविकृतीनां समाधानं कृतवान्, अपितु निस्वार्थकर्मयोगस्य प्रेरणाप्रवृत्त्या मानवस्य व्यक्तिगतसामाजिकप्रगतेः मार्गं च निवृत्तिमार्गं च कर्म, भक्तिमार्गेण सह अद्भुतसमन्वयं च दर्शितवान् ज्ञानम्।

गीतादर्शनात् विकसितस्य शिक्षादर्शनस्य विषये डॉ. ओडस्य मतं यत् शिक्षादर्शनस्य दृष्ट्या भगवद्गीता अमूल्यनिधिः अस्ति, यतः अस्मिन् सर्वेऽपि प्रचलिताः दार्शनिकाः विश्वासाः सिद्धान्ताः च सन्ति । यदि वयं भारतीयशिक्षादर्शनस्य सारं द्रष्टुम् इच्छामः तर्हि गीतायां दृश्यते ।

सामान्यतया शिक्षादर्शनं जीवनस्य दर्शनं भवति, कोऽपि शिक्षादर्शनः मुख्यतया शिक्षायाः उद्देश्यं, शिक्षायोजना, पाठ्यक्रमः, पद्धतिः, शिक्षकाः, परीक्षायाः आयोजनं, मापनम् इत्यादिभिः सह आवश्यकं तत् उद्देश्यं प्राप्तुं शैक्षिकसङ्गठनानां मूल्याङ्कनं च सम्बद्धं भवति । लक्ष्याणां आदर्शानां च सिद्ध्यर्थमेव भवति।

शिक्षायाः स्वरूपं विकासात्मकं भवति। समाजस्य परम्पराः परिस्थितयः च दार्शनिकानां चिन्तनं प्रभावितं कुर्वन्ति । तस्य चिन्तनस्य परिणामः शैक्षणिकः उद्देश्यः एव । शिक्षा चैतन्यस्य एकः प्रकारः अस्ति। एषः गतिशीलः विषयः अस्ति; अतः तस्य रूपमपि स्थिरं स्थातुं न शक्नोति। परम्पराः परिस्थितयः च गतिशीलाः इति वयं जानीमः। अतः शैक्षणिकार्थाः अपि स्थिराः न भवन्ति । शिक्षायाः उद्देश्यं मनुष्यस्य निहितशक्तयः, क्षमताः च विकसितुं भवति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते जनशक्ति-समाज-राष्ट्रस्य नवीनसृष्टेः पुनर्निर्माणस्य च आधारशिला शिक्षा मन्यते ।

स्वतन्त्रसामाजिकविचारानाम्, असाम्प्रदायिक-लोकतान्त्रिक-भावनायाः, आधुनिक-वैज्ञानिक-उपार्जनानां लाभस्य आवश्यकता च शिक्षा-प्रक्रियायाः महत्त्वपूर्णा अभवत् ।

गीतायाः स्रोतः विषयवस्तु च

गीतायाः रचना महाभारतस्य पौराणिकसंकलकस्य व्यासस्य आरोपिता अस्ति । सम्पूर्णं महाभारतं वैशम्पायनऋषिस्य जनमेजयराजस्य च संवादः अस्ति । महाभारते कुलम् १८ पर्वाः सन्ति, भीष्मपर्वस्य आरम्भे जनमेजयः वैशम्पायनं प्रश्नं करोति यत् कौरवपाण्डवयोः कथं युद्धम् अभवत् इति। अस्य प्रतिक्रियारूपेण वैशम्पायनः उभयोः सेनायोः आनन्दम् इत्यादीन् कथितवान् ततः वेदव्यासः धृतराष्ट्रम् आगत्य अनिवार्ययुद्धस्य विषये बहूनि वचनानि कथयित्वा संजयाय दिव्यदृष्टिम् अयच्छत् येन सः युद्धस्य सम्यक् स्थितिं वक्तुं शक्नोति धृतराष्ट्र । वेदव्यासस्य गमनानन्तरं धृतराष्ट्रः सञ्जयम् आह यत् सः पाण्डुपुत्रैः सह यस्य भूमिः युद्धाय सज्जः भवति तस्य भूमिं विस्तरेण वदतु इति।

अस्मिन् विषये संजयेन भारतस्य भूमिः, द्वीपाः, नद्यः, पर्वताः इत्यादयः वर्णिताः । तदनन्तरं वैशम्पायनः जनमेजयाय अवदत् यत् एतत् एकस्य दिवसस्य विषयः अस्ति - संजयः युद्धक्षेत्रात् प्रत्यागत्य भीष्मस्य पितामहः शय्यायां क्षिप्तः इति धृतराष्ट्राय अवदत्। अस्मिन् विषये सेनाद्वयस्य मध्ये संजयस्य धृतराष्ट्रस्य च मध्ये बहवः वार्तालापाः अभवन् । अन्ते भीष्मपर्वस्य २५ अध्यायस्य आरम्भे (यत् गीतायाः प्रथमः अध्यायः अस्ति) धृतराष्ट्रः युद्धस्य वर्णनं विस्तरेण कथयितुं पृष्टवान् हे संजय! अहं कुरुक्षेत्रस्य पुण्यभूमौ समागताः पाण्डुपुत्राः च किं कृतवन्तः।

गीतायां १८ अध्यायाः भीष्मपर्वस्य २५ तः ४२ अध्यायाः सन्ति । एषः उपदेशः कृष्णेन अर्जुनाय दत्तः यस्मिन् काले उभयपक्षस्य सेनाः युद्धाय सज्जाः आसन्, अर्जुनः च निराशः अभवत् । गीतायाः विषयवस्तु १८ अध्यायेषु व्यवस्थितः अस्ति । अध्यायानां विषयक्रमः यथा-

• प्रथमः अध्यायः 'अर्जुनविषाद् योग' इति। अस्मिन् अर्जुनः प्रथमं विपक्षस्य योद्धानां निरीक्षणं कृतवान् । तदनन्तरं अर्जुनः स्वस्य निकटजनाः, आचार्याः, मित्राणि च युद्धे प्राणान् दातुं सज्जाः दृष्टवान् । एतां स्थितिं दृष्ट्वा पार्थः करुणाशोकेन अभिभूतः भवति, तस्मिन् एव क्षणे सः युद्धस्य संकल्पं भङ्गयति। द्वितीयः अध्यायः 'सांख्ययोगः' इति। अस्मिन् अर्जुनः स्वकर्तव्यदायित्वं व्याख्यातुं असमर्थः भूत्वा कृष्णाय समर्प्य कथयति - शाधि मम। कृष्णः स्वस्य प्रवचनस्य आरम्भं तस्मै मर्त्यभौतिकशरीरस्य अमरात्मनस्य च मौलिकं भेदं व्याख्याय करोति। पुनः कृष्णः तस्मै स्थानान्तरप्रक्रियाम्, ब्रह्मविद्यायाः निःस्वार्थसेवाम्, स्थितिप्रज्ञस्य परिभाषां च व्याख्यायते।

• तृतीयोऽध्यायः 'कर्मयोग' इति। अत्र कृष्णेन अर्जुनाय 'कर्मयोगस्य' सम्यक् रूपं व्याख्यातम्। कर्म अस्य परिवर्तनशीलस्य जगतः प्राणः अस्ति। अस्मिन् भौतिकजगति जनहिताय आत्मरक्षणाय वा कस्यचित् अन्यस्य वा कार्यस्य कार्यं कर्तव्यं भवति । अहंकारकारणात् कर्ता इति दोषं विना सत्त्वराजादिगुणैः कर्मानुष्ठानस्य अर्थं अवगत्य असङ्गेन कर्तव्यं निर्वहन् कर्मफलं ईश्वरं समर्प्य स्थातव्यम् ।

• चतुर्थोऽध्यायः 'ज्ञानयोग' इति। आत्मानं परमात्मानं तयोः सम्बन्धितं दिव्यं ज्ञानं च उपदिशति । दिव्यं ज्ञानं आत्मशुद्धिं मोक्षं च प्रदाता। नाना कर्तव्यानां अद्वितीयं ज्ञानं, पृथिव्यां पुनः पुनः ईश्वरस्य अवतारस्य महत्त्वस्य विश्लेषणं गुरुगृहगमनस्य आवश्यकता च वर्णिता अस्ति। अस्य अध्यायस्य मुख्यं वैशिष्ट्यम् अस्य दिव्यस्य ज्ञानस्य वर्णनम् अस्ति ।

- 'कर्मसंन्यासयोग' इति पञ्चमोऽध्यायः। कर्मयोगलाभाः कर्तव्यमार्गविविधविधिश्च ब्रह्मानुभूतिस्थितिस्वरूपं च वर्णितम् अस्ति । स्वस्य दिव्यज्ञानस्याग्नौ पूतः ज्ञानी सर्वानि कर्माणि बाह्यरूपेण करोति; अन्ते तु तेषां सर्वेषां कर्मणां फलं परित्यज्य शान्तिं, वैराग्यं, सहिष्णुतां, आध्यात्मिकदृष्टिः, आनन्दं च प्राप्नोति।
- 'ध्यान' इति षष्ठोऽध्यायः। ध्यानविशेषस्य वर्णनं करोति । सर्वयोगः अर्थात् अष्टाङ्गयोगः, मनः इन्द्रियाणि च नियन्त्रयति, परमात्मनि, ततः योगाभ्यासस्य स्वरूपं, योगिनां प्रकाराणां वर्णनं - चतुष्टयः, योगविधयः, सिद्धिः तथा योगं आत्मानं परमात्मनं च संयोगं मन्यते, ध्यानविधेः अन्तिमपरिणामः - समाधिः विश्लेषितः अस्ति।
- 'ज्ञान विज्ञान योग' इति सप्तमोऽध्यायः। सर्वकारणकारणं ब्रह्मस्वभावं च कृष्णं वर्णयति । भगवतः प्रसादप्राप्तिसाधनानि, भक्तप्रकाराः, ज्ञानिनां महत्त्वं, दिव्यशक्तिः च अत्र वर्णितानि सन्ति ।
- 'अक्षरब्रह्मयोग' इति अष्टमोऽध्यायः । अस्मिन् भागवतप्राप्तेः सन्दर्भे प्रबलविचाराः प्रकटिताः। अस्मिन् अध्याये ईश्वरस्य अक्षयस्य च रूपस्य वर्णनं भवति ।
- 'राजविद्याराजगुह्ययोग' इति नवमोऽध्यायः । अस्मिन् परमगुप्तज्ञानस्य साक्षात्कारः कृतः । तत्र कृष्णस्य महत्त्वस्य विशेषवर्णनम् अस्ति। भक्तिद्वारा जीवाः परमात्मना नित्यं सम्बद्धाः भवन्ति ।
- 'विभूतियोग' इति दशमोऽध्यायः । ईश्वरस्य परमं महिमा वर्णयति । ईश्वरस्य शाश्वतव्यक्तिः सर्वकारणहेतुः कृष्णः प्राणिषु परमात्मत्वेन परिकीर्तितः । भक्तियोगस्य विस्तरेण वर्णनं भवति, भक्तिप्रवर्तनवृद्ध्यर्थं सर्वेषां ईश्वराश्रयः। 'विश्वरूपदर्शनयोग' इति एकादशोऽध्यायः । विभुस्य महारूपस्य वर्णनं करोति । अत्र कृष्णेन अर्जुनाय दिव्यं दर्शनं दत्तम्। विश्वरूपेण जगतः प्रत्येकं कर्णेषु व्याप्तस्य स्वस्य विशेषरूपस्य व्यापकं दर्शनं कृतम् अस्ति। एवं ईश्वरः स्वस्य दिव्यत्वस्य प्रदर्शनं कुर्वन् स्वस्य भव्यतायाः आख्यानं प्रस्तुतवान् अस्ति । शुद्धभक्त्या एव एतत् रूपं द्रष्टुं शक्यते ।
- 'भक्तियोग' इति द्वादशोऽध्यायः। ईश्वरप्राप्त्यर्थं भक्तिः सुलभतमं परमं च साधनम्। इमं परमं मार्गं यः स्वयमेव लभते दिव्यगुणाः । ततश्च भक्तिमहत्त्वं तत्प्राप्तिसाधनं च तद्विविधप्रकारं च वर्णितम् ।
- 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग' इति त्रयोदशोऽध्यायः। तत्र प्रकृतिपुरुषस्य चैतन्यस्य च विश्लेषणम् अस्ति। यः शरीरात्मनः ईश्वरस्य च भेदं अवगच्छति सः स्वयमेव अस्मात् संसारात् स्वतन्त्रतां प्राप्नोति । अत्र शरीररूपं, साक्षात्काराय आत्मशुद्धिः, बन्धनविवेककारणं च वर्णितम्।
- 'गुणत्रयविभागयोग' इति चतुर्दशोऽध्यायः। अत्र व्याख्यातं यत् देही जीवः त्रिगुणाधीना भवति । कथं एते गुणत्रय (सत्त्व-रज-तम) कर्मबन्धनात्। कथं पारमार्थिकः भवेत्? कथं ईश्वरस्य प्रतिष्ठा; इत्यादि विस्तृतवर्णनं अस्मिन् अन्तर्भवति पञ्चदशोऽध्यायः 'पुरुषोत्तमयोगः' इति । अस्मिन् पुरुषोत्तमयोगविश्लेषणम् अस्ति । पुरुषोत्तं सर्वव्यापी महेश्वरः प्रकृतिपुरुषाभ्यां भिन्नः। एतत् रहस्यं जानाति सः समर्पितः भक्तः भवितुम् अर्हति।

• 'दैवसुरसम्पद्विभागयोग' इति षोडशोऽध्यायः। दिव्यस्य आसुरीस्वभावस्य च वर्णनं भवति । अस्मिन् दिव्य-आसुरी-धन-विभागस्य, कर्तव्यानां यथार्थस्वरूपस्य ज्ञानस्य आधारशिलास्थापनस्य च शास्त्रीयव्यवस्थायाः वर्णनं कृतम् अस्ति ।

'श्रद्धात्रायविभाग' इति सप्तदशोऽध्यायः योगः । अस्मिन् भौतिकस्वभावगुणत्रयात् त्रिविधा श्रद्धा उत्पद्यते इति शास्त्रा-अशास्त्रभेदो वर्णितः । राग-अज्ञान-गुणेषु कृतानि कर्माणि फलं ददति, शास्त्रानुसारेण कृतानि कर्माणि हृदयं शुद्ध्यन्ति । ईश्वरप्रति शुद्धश्रद्धाभक्तिः च जनयितुं एतत् एव परमं कारकम् अस्ति । अष्टादशः अन्तिमः अध्यायः 'मोक्षसंसा' योगः। अस्मिन् संन्यास सिद्धिः प्रकाशिता अस्ति। ईश्वरः सर्वकर्मणां परमो कर्ता इति उच्यते; ततः आत्मशुद्धेः आवश्यकतायां बलं दत्तम् अस्ति। अतोऽतिरिक्तं कर्मफलस्वभावोऽपि निरूपितः ।

एवं प्रकारेण श्रीमद्भागवद्गीतायाः ७०० श्लोकेषु १८ अध्यायाभ्यन्तरे १८ योगविषयाणां विस्तरेण वेदव्यासेन चर्चा कृता अस्ति ।

गीतायाः लक्षणम्

समग्रं जगत् व्याप्तं शक्तिद्वयमेव अस्ति, केचन प्रकृतिं पुरुषं च वदन्ति, केचन ब्रह्ममाया च वदन्ति। पौराणिक कथासु शिवपार्वती इति उक्तम्। महाकविकालिदासः रघुवंशमहाकाव्यस्य आरम्भे आवाहनद्वारा जगतः मातापितरौ शिवपार्वतीयोः अपि पूजां कृतवान् अस्ति । उभयम् अस्य जगतः आधारः। वेदोपनिषददर्शनयोः सर्वेषु एकमतं यत् या शक्तिः जगत् शासयति सा प्रकृतिः या प्रकटिता पुरुषः केवलं भोक्ता अव्यक्तः च।

गीता सर्वज्ञः अस्ति। उपनिषदानां मूलतत्त्वानां मिश्रणं कृत्वा नूतनरूपं ददाति । दर्शनस्य व्यावहारिकं रूपं प्रस्तुतं करोति। कर्तव्यमार्गात् भ्रान्तः भूत्वा आन्तरिकविग्रहे फसितानां कृते अस्य ज्ञानगङ्गा विशेषतया प्रवहति। लक्षणा ।

गीतायाः प्रभावः अपारः अभवत् । प्रारम्भिकेषु दिनेषु चीनदेशे, जापानदेशे च प्रसृतं, अनन्तरं पाश्चात्यदेशेषु अपि प्रसृतम् । बौद्धधर्मस्य महायानशाखायाः प्रमुखग्रन्थद्वये महायानसद्बोत्पट्टी, सद्बर्मपुण्ड्रिके च गीतायाः उपदेशानां गहनः प्रभावः अस्ति । राधाकृष्णन् स्वपुस्तके उद्धृतवान् यत् जर्मनधर्मस्य अधिकारिणी भाष्यकारः जे. तेन गीतां नित्यमहत्त्वस्य ग्रन्थः इति वर्णितः ।

गीतायाः गभीरता, व्यापकता, व्यापकप्रभावशीलता च एतादृशी अस्ति यत् भारतस्य स्वातन्त्र्य-आन्दोलने तिलकः, लाला लाजपतरायः, अन्यः अतिवादी रामप्रसाद बिस्मिलः, अपरपक्षे महात्मा गान्धी च एकस्मात् पुस्तकात् भिन्नाः प्रेरणाः प्राप्तवन्तः । तिलकः अरविन्दघोषस्य उद्धृत्य लिखितवान् यत् साक्षात् अनुभवात् स्पष्टतया दृश्यते यत् वर्तमानयुगे अपि गीता यथा महाभारते समाविष्टा आसीत् तथा नवीनता प्रेरणादायिनी च अस्ति। गीतायाः प्रभावः न केवलं दार्शनिकविमर्शस्य वा विद्वत्विमर्शस्य विषयः, अपितु नीतिक्षेत्रे सर्वदा सजीवः इव दृश्यते। एकस्य राष्ट्रस्य संस्कृतिस्य च पुनरुत्थानम् गीताप्रचारं कुर्वन् आसीत् ।

महात्मागान्धी इत्यस्य सन्दर्भे तिलकः लिखति यत् गीता न केवलं मम बाइबिलम् अथवा कुरानम् अस्ति, अपितु मम प्रत्यक्षमाता अस्ति। आपत्काले सः मम समर्थकः अस्ति। Aldous Huxley:- "गीता अद्यपर्यन्तं रचितेषु शाश्वतदर्शनस्य स्पष्टतमेषु व्यापकतमेषु सम्पूर्णेषु सारांशेषु अन्यतमम् अस्ति। अतः न केवलं भारतीयानां कृते अपितु समग्रस्य मानवजातेः कृते अस्य स्थायिमूल्यं वर्तते। सम्भवतः शाश्वतदर्शनस्य सर्वोत्तमः सुसंगतः संस्करणः अस्ति गीता।" तत्र आध्यात्मिकं वर्णनम् अस्ति।

प्रसिद्धः अमेरिकनवैज्ञानिकः जे.रोबर्ट ओपेनहाइमरः परमाणुबम्बस्य पिता आसीत् । सः १९३३ तमे वर्षे संस्कृतभाषायां गीतापाठं कर्तुं संस्कृतं शिक्षितवान् । तस्य जीवनस्य दर्शनस्य दिशां दातुं गीतायाः महती भूमिका आसीत् इति विश्वासः अस्ति । १९४५ तमे वर्षे परमाणुपरीक्षायाः अनन्तरं सः गीतायाः ११ अध्यायस्य ३२ श्लोकरूपेण स्वस्य प्रतिक्रियां प्रकटितवान् ।

प्रसिद्धः अमेरिकनः कविः विचारकः च 'हेन्री डेविड थोरो' अवदत्- "प्रत्येकं प्रातःकाले अहं गीतायाः विशालविचारे गोतां करोमि। आधुनिकयुगस्य प्रत्येकं साहित्यं तस्य तुलनायां विवर्णं भवति।

गीतायां विविधविचारधाराणां समन्वयेन अनन्तभेदाः अपि समानं उद्देश्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति इति सिद्धं भवति । यथा यथा आधुनिकतायाः चकाचौधेन मनुष्यः चकाचौधं प्राप्नोति तथा तथा गीतायाः उपयोगिता महत्त्वं च वर्धते। भौतिकवादस्य सघनतमसि भ्रमन्तस्य मानवजातेः मोक्षस्य एकमात्रं समाधानं गीताप्रकाशः एव । गीतायां विचारविग्रहः नास्ति, किन्तु चर्चा अस्ति, या तत्तत्त्वव्याख्यानार्थम् आवश्यकम्। गीतायाः न केवलं अर्जुनस्य लाभः अभवत् अपितु समग्रस्य मानवजातेः लाभः अभवत्, अद्यत्वे अपि तथैव कुर्वती अस्ति। मनुष्यः औद्योगिकप्रगतिः प्राप्तवान्, परन्तु सः चरित्रे नैतिकदृष्ट्या च तावत् उन्नतः न दृश्यते । निश्चितरूपेण अस्य पतनस्य कारणं तनावः, अवसादः, चिन्ता, कुण्ठा च अस्ति। कुण्ठितः मानवः कुण्ठितः भूत्वा समाजे विविधानि दुष्टानि प्रसारयति। कृष्णः अर्जुनं सावधानं कृत्वा समग्रं मानवजातिं प्रति एतादृशमेव उपदेशं दत्तवान् आसीत् यत् कदापि विषयेषु ध्यानं न कुर्वन्तु, यतः एवं कृत्वा तेषु आसक्तिः भवति। सङ्गेन सह कामः भविष्यति, यदि कामः न सिद्धः स्यात् तर्हि क्रोधः भविष्यति। क्रोधः पुरुषस्य नाशं करिष्यति सङ्गेन सर्वं नश्यति । यदा पुरुषः स्वकामान् त्यक्त्वा निरसक्तः, अहङ्कारः, निर्कामः च भ्रमति तदा सः शान्तिं प्राप्नोति।

गीता इति ख्यातं एतत् ग्रन्थं जगति प्रथमम् अस्ति, यत् युद्धक्षेत्रे उत्पन्नम् अस्ति । ज्ञाता वा अज्ञानी वा, गृहस्थः वा साधुः, छात्रः वा शिक्षकः, वैज्ञानिकः वा संगीतकारः, उद्योगपतिः वा प्रशासकः, मजदूरः वा सैनिकः, गीतायाः सर्वेभ्यः किमपि प्रस्तावः अस्ति। सर्वे गीतायाः परिधिमध्ये आगच्छति - व्यक्तित्वनिर्माणात् आरभ्य सामूहिककल्याणपर्यन्तम्। एकप्रकारेण गीतायां आत्मप्रचारस्य सन्देशः अस्ति । आत्मप्रगतिः राष्ट्रस्य प्रगतेः चिह्नम् अस्ति। गीता राष्ट्रजागरणस्य राष्ट्रचेतनायाः च स्रोतः अस्ति। मानवसंस्कृतेः प्रचारः, पोषणं च राष्ट्रसंरक्षणे एव सम्भवति ।

गीता सद्वृत्तेः सृष्टिकर्ता अस्ति। मनुष्यस्य कृते निर्दिष्टं श्रेष्ठं व्यवहारं उपदिश्य गीता कथयति यत् मनुष्यः कस्यचित् द्वेषि न कुर्यात्, सर्वजीवेषु अर्थात् जगत्-भ्रातृत्वस्य प्रति मैत्रीभावः भवितव्यः, स्वामित्व-अहङ्कारस्य

भावः, सुख-दुःखयोः समानता परित्यज्य क्षमाशीलः भव, आत्म- सन्तुष्टः संयतः च मनसा बुद्ध्या च ईश्वरभक्तौ मग्नः भव।

कृष्णः निर्भयः, आत्मशुद्धिः, आध्यात्मिकज्ञानस्य अनुसरणं, दानं, आत्मसंयमं, त्यागं, वेदस्य अध्ययनं, तपः, सरलता, अहिंसा, सत्यं, अक्रोधं, त्यागः, शान्तिः, छिद्रखनने अरुचिः, सर्वेषां प्रति करुणाम् उपदिशति स्म जीवाः, लोभस्य अभावः, सौम्यता, लज्जा, दृढनिश्चयः, तीक्ष्णता, क्षमा, धैर्यः, शुद्धिः, ईर्ष्याविहीनता, मानकामना इत्यादयः दिव्यगुणाः इति उक्ताः, येषां आदर्शसंहितायां रूपरेखा इति ज्ञातुं शक्यते निर्वहणम्।

ईश्वरस्य आज्ञापालनं, मातापितृणां, गुरुणां, शुद्धता, सरलता, ब्रह्मचर्यं, अहिंसा च शारीरिकतपस्य अन्तर्गतं गणिताः सन्ति। सत्यं प्रियं हितकरं परं न बाधकं शब्दानां प्रयोगः स्वाध्यायः च वाक् तपसा गण्यते, गम्भीरता, आत्मसंयमः, जीवनशुद्धिः च मानसिकतपः गण्यते।

उपसंहारः सत्यमेव यत् गीता जीवनस्य मार्गं दर्शयति, तान् दुष्टान् नाशयितुं अस्मान् प्रेरयति च। यदि आधुनिकसमाजस्य यानि दुष्टानि प्रचलन्ति, यदि तेषां उन्मूलनं कर्तव्यं तर्हि गीतापठनेन श्रवणेन एव तत् कर्तुं शक्यते। युद्धक्षेत्रे प्रदत्ताः शिक्षाः न केवलं ज्ञानस्य, गृहस्य, पूजायाः, मोक्षसाधनस्य वा मन्दिरस्य कृते सन्ति, अपितु तस्य प्रासंगिकता ताः शिक्षाः जीवने कार्यान्वितुं निहिताः सन्ति। एतत् गीतायाः मूलभूतं वैशिष्ट्यम् अस्ति।

उद्देश्यम्

1. गीतायाः दार्शनिकमहत्त्वस्य अध्ययनार्थम् ।
2. वर्तमानपरिस्थितौ गीतायां निहितानाम् शैक्षिकमूल्यानां समीक्षात्मकः अध्ययनः।

गीतानुसारं शिक्षायां उद्देश्यम् -

भारतीयपरम्परानुसारं शिक्षा गम्भीरव्यापारः अस्ति । गीतायाः मते स्वकार्यं कुर्वन्तः शिक्षाविदः अपि भविष्याय एकं निश्चितं लक्ष्यं मनसि स्थापयितव्यं येन वयं जीवनस्य समस्यानां समाधानं कर्तुं समर्थाः भवेम। श्रीमद्भगवद्गीतस्य विचारैः प्रभावितः महात्मा गान्धी अपि स्ववचनेन एवम् एव स्वभावं प्रकटितवान् अस्ति-

“शिक्षा एव एकमेव बहुमूल्यं वस्तु यत् छात्राणां क्षमतां तादृशरीत्या विकसितुं शक्नोति यत् ते स्वजीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे उत्पद्यमानानां जीवनसमस्यानां समाधानं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।”

एवं प्रकारेण शिक्षा न लक्ष्यहीनं निश्चितमार्गदर्शनरहितं च भवति; अतः अनेके उद्देश्याः दृश्यन्ते। श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शिक्षायाः एकमात्रं उद्देश्यं बालस्य सर्वतोमुखी विकासः अर्थात् शरीरस्य, मनसः, आत्मायाः च विकासः भवति यतोहि एतेषां सर्वेषां विकासं पुष्पीकरणं च सुनिश्चितं करोति यत् ज्ञानं तत् एव वास्तविकशिक्षा एव। शिक्षायां मानवस्य सर्वे शारीरिकाः, बौद्धिकाः, नैतिकाः, आध्यात्मिकाः च गुणाः विकसिताः भवेयुः । अस्य कारणात् श्रीमद्भगवद्गीता आधुनिक शैक्षणिक उद्देश्येषु त्रयाणां आर - पठन, लेखन, अंकगणितस्य स्थाने त्रयः एच्- हस्त (शरीर), शिरः (मनः) तथा हृदय (आत्मा) इत्येतयोः शिक्षायाः विषये विशेषं बलं ददाति। एतेषां त्रयाणां तत्त्वानां सामञ्जस्यपूर्णविकासेन बालस्य सर्वतोमुखी विकासः सम्भवति इति गीता मन्यते । अस्याः भावसम्बद्धं

वचनं श्रीमद्भगवद्गीता - 1911 इत्यत्र निम्नलिखितप्रकारेण व्यक्तं कृतम् अस्ति ।

“भुज्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियत मानसः

शान्तिं निर्वाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥

किं वक्तव्यं यत् शरीरे मनसः कर्मणि च नित्यं संयमं कृत्वा अस्य भौतिकस्य अस्तित्वस्य स्तरस्य परमात्मनः अनुभवः भवति अर्थात् आत्मसाक्षात्कारे समर्थः भवति । अस्य भौतिकस्य पारमार्थिकस्य च जगतः अस्माकं जीवनं सम्बद्धम् इति गीतायां उक्तम् । अतः शिक्षायाः उद्देश्यं भौतिकवादी च आध्यात्मिकं च भवेत् ।

अत एव अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं शिक्षायाः निम्नलिखित उद्देश्यं दृश्यते ।

1. प्रथमं तात्कालिकं उद्देश्यम्
2. द्वितीयं परमं उद्देश्यं, उत्तमं उद्देश्यम्

शिक्षायाः तात्कालिक उद्देश्याः : - श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते छात्रस्य सर्वाणि क्षमतानि समानरूपेण विकसितुं मस्तिष्क-हृदय-हस्तयोः एकता, सामञ्जस्यं च भवितुमर्हति । "गीतायाः कर्मयोगः हस्तविकासेन सह सम्बद्धः, ज्ञानयोगः मनसः विकासेन सह सम्बद्धः, भक्तियोगः हृदयस्य विकासेन सह सम्बद्धः अस्ति। एतेषु त्रयेषु सामञ्जस्यं भवति चेत् एव पूर्णमनुष्यस्य स्वभावस्य सिद्धिः भविष्यति।" सम्भवः भवतु" इति ।

मानवस्य मूलभूताः आवश्यकताः :- भोजनं, वस्त्रं, आश्रयं च। एतासां आवश्यकतानां पूर्तिं विना व्यक्तिः उच्चतर आदर्शानां प्रति विचारान् जनयितुं न शक्नोति । अतः यदि शिक्षा अस्माकं मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तिं न करोति तर्हि अस्माकं कृते सा व्यर्थः अस्ति। केषाञ्चन जनानां कृते शिक्षायाः एषः उद्देश्यः तुच्छः भौतिकवादी च दृश्यते; परन्तु अस्माभिः एतत् लक्ष्यं स्वीकुर्यात् यत् यदि वयं शारीरिकं, नैतिकं, मानसिकं च प्रगतिम् इच्छामः तर्हि प्रथमं अस्माकं मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पूर्तिः कर्तव्या ।

गीतायाः मते शिक्षायाः माध्यमं कर्मः प्रत्येकः व्यक्तिः आत्मनिर्भरः भवेत् । प्रत्येकं बालकं मातापितृकार्ये सहकार्यं कुर्यात्। एतादृशस्य भावनायाः संवर्धनं वस्तुतः शिक्षा एव। श्रीमद्भगवद्गीतायां कर्मकरणस्यावश्यकतायां बलं दत्त्वा उक्तं यत् कर्मणामनारम्भात्प्रैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।

न च संन्यसनादेवसिद्धिं समधिगच्छति।।

अर्थात् कर्मविमुखीकरणेन कर्मविपाकं न मुक्तुं शक्यते तथा च वैराग्यमात्रेण सफलता प्राप्तुं न शक्यते।

अपि च तस्मिन् एव अध्याये उक्तं यत् प्रत्येकं जनः प्रकृतेः प्राप्तगुणानुसारेण कार्यं कर्तुं बाध्यः भवति । अर्जुनाय शिक्षाप्रदानं कुर्वन् श्री कृष्णः कथयति यत् ---

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोक संग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ।।

जनकादयः राजानः विहितकार्यं कृत्वा एव सिद्धिं प्राप्नुवन् अर्जुन । अतः भवद्भिः सामान्यजनानाम् शिक्षणस्य दृष्ट्या कार्यं कर्तव्यम्। अर्थात् तादृशानि कर्माणि स्वस्य तथा समाजस्य उपयोगिनो भवितव्यं, परेषां कृते उदाहरणं भवेत् येन मनुष्याः तदनुसरणं कर्तुं शक्नुवन्ति। १९०२ तमे वर्षे अखिलभारतीयनायतलिमस्य द्वितीयसत्रे डॉ. जाकिर् हुसैनः शिक्षायां "कर्म" अर्थात् "श्रम" इत्यस्य अर्थं एवं प्रकारेण व्याख्यातवान् ।

"न केवलं वर्तमानकाले एव वयं मन्यामहे यत् शिक्षायाः माध्यमं 'कर्म' अस्ति, अपितु... प्रत्येकं मानवः स्वकीयेन प्रकारेण एतत् उक्तवान्।

व्यक्तिस्य कृते 'कर्म' एव सिद्धान्तः... हे पाठ्यक्रमस्य विषयस्य भागः करणीयः द्वितीयपुरुषस्य कृते "कर्म" पाठ्यक्रमस्य विषयः एव तिष्ठेत्...तृतीयपुरुषस्य कृते "कर्म" उत्पादनं भवेत् तथा च केचन जनाः सन्ति ये" कर्म इति क ईश्वरस्य उपहारः। तस्य क्रियाकलापः तस्य सृजनात्मकशक्तेः सूचकः अस्ति।

श्रीमद्भगवद्गीता कर्मणा ज्ञान प्राप्तिं दिशि सूचितं किया है। अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं ताभिः कार्यैः एव शिक्षा दातव्या ये छात्राणां व्यक्तिगत-सामाजिक-आर्थिक-राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रीय-आवश्यकतानां पूर्तिं कर्तुं शक्नुवन्ति । उत्पादकं कार्यं केवलं उपयोगी कार्यम् एव।

अनेके चिन्तकाः 'कर्म' द्वारं विचारितवन्तः। ज्ञानं प्रदातुं परिकल्पितम्; तानि च प्रयुक्तानि च। यदा मानवव्यक्तित्वस्य सामञ्जस्यपूर्णविकासस्य चर्चा अभवत् तदा आरभ्य मानवव्यक्तित्वस्य एतेषां चतुर्णां पक्षानां - शरीरं, हृदयं, मनः, आत्मा च - विकासे बलं दत्तम् अस्ति

इङ्ग्लैण्डस्य शिक्षापरिषदः कर्मविषये दृष्टिः अस्ति यत् "शिक्षायाः उद्देश्यं विद्यालयस्य वातावरणे बालस्य समग्रक्षमतानां विकासः भवितुम् अर्हति, यस्य समाजस्य सदस्यः अस्ति तस्य समाजस्य कल्याणं मनसि स्थापयित्वा।

श्रीमद्भगवद्गीतायां शिक्षायाः उद्देश्यं सम्पूर्णप्रकृतेः विकासः एव आसीत् न तु केवलं बौद्धिकविकासः । श्रीमद्भगवद्गीतायाः दर्शनेन प्रभावितः महात्मा गान्धी पूर्णमानवविकासाय हृदयस्य, मस्तिष्कस्य वा मनस्य, हस्तस्य च एकतायाः विषये अपि बलं दत्तवान् आसीत् ।

श्रीमद्भगवद्गीता मन्यते यत् मनुष्यः ईश्वरस्य रूपम् अस्ति, यथा ईश्वरः सृजति, तथैव मनुष्यः अपि सृष्टिकर्ता अस्ति। यदि शिक्षा सृष्टिशक्तिं वा सामर्थ्यं वा विकसितुं न शक्नोति तर्हि एतादृशी शिक्षा निष्प्रयोजनम्।

सर्वतोमुखं सामञ्जस्यपूर्णं च विकासस्य उद्देश्यम्

अस्माभिः दृष्टं यत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शिक्षायाः मुख्यं उद्देश्यं बालस्य सर्वतोमुखी विकासः एव । बालस्य शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिक-शक्तयोः विकासः एतादृशीत्या कर्तुम् इच्छति यत् तस्य सर्वतोमुखी-विकासः भवितुम् अर्हति । ते च स्वस्य परमं मोक्षस्य लक्ष्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

गीतायाः मते सत्या शिक्षा सा एव या अस्माकं भावानाम्, संवेदनानां, सहजक्षमतानां, मानसिक-शारीरिक-आध्यात्मिक-जीवनस्य च सर्वेषां पक्षानाम् समानरूपेण विकासं करोति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः शैक्षणिकविचाराः मनसः अपेक्षया अन्तः आत्मायाः आह्वानेन प्रभाविताः भवन्ति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते अस्माकं मनः द्वेषस्य, अभिमानस्य च नीहारैः एतावत् आच्छादितं यत् वयं वस्तुनः यथार्थरूपेण द्रष्टुं असमर्थाः भवेम । महात्मा गान्धी इत्यस्य मते शिक्षायाः कार्यम् अस्ति यत् "अस्माकं आत्मानम् आलम्बितानां मलिनविचारानाम् भारं न वर्धयेत् अपितु तान् अपसारयेत्। एषा अन्धकारमयस्थितिः आत्मातः दूरीकृता यथा छात्राणां स्वच्छमूलप्रवृत्तयः उत्तिष्ठन्ति।" up." अवसरं प्राप्नुत।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं संस्कृतिः मानसिककार्यस्य परिणामः न भवति;

अपितु आत्मनः एव गुणः, मानवव्यवहारं दृष्ट्वा एव सः संस्कृतः असंस्कृतः वा इति न्याययितुं शक्यते । अतः अस्य ग्रन्थस्य अनुसारं बालस्य सर्वतोमुखः सामञ्जस्यपूर्णः च विकासः एव शिक्षायाः मुख्यः उद्देश्यः । अतः गीता कथयति यत् एतेषां त्रयाणां एच्-हस्त-हृदय-मस्तिष्कस्य सम्यक्, सामञ्जस्यपूर्णं च मिश्रणं पूर्णं मानवं निर्मातुं आवश्यकम् अस्ति ।

शारीरिक विकास का उद्देश्य :- श्रीमद्भगवद्गीता के योग दर्शन के अनुसार मन के हृदय के शिक्षा समुचित व्यायाम, योग तथा शरीर के अंग के प्रशिक्षण पर निर्भर करता। श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शरीरे एव आत्मा, मनः, मस्तिष्कं च निवसन्ति । अतः यदि शारीरिकविकासः सम्यक् न भवति तर्हि अन्येषां विकासस्य यथार्थविचारः निराधारः भवति, यतः 'स्वस्थं मनः स्वस्थशरीरे निवसति'। अतः जीवनस्य आधारभूतस्य शरीरस्य बलवन्तं बलवन्तं सुरूपं च आवश्यकम् ।

शारीरिकशिक्षायाः पद्धतिः अतीव रोचकः आनन्ददायकः च अस्ति । सङ्गीतविषयः अपि तथैव रोचकः आनन्ददायकः च अस्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते शारीरिकप्रशिक्षणे सङ्गीतशिक्षायाः एव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति । सङ्गीतं शरीरस्य आन्तरिक-अङ्गानाम् सन्तुलनं, सुदृढीकरणं च करोति । सङ्गीतस्य हृदयस्य च निकटसम्बन्धः अस्ति ।

शरीरं हृदयं च सङ्गीतद्वारा शिक्षितं प्रशिक्षितं च भवति । "सङ्गीतशिक्षायाः माध्यमेन शारीरिकप्रशिक्षणं अनिवार्यतया प्रदातव्यम्।"

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं बह्मकर्म स्वभावजम् ॥

करोतु ।

एतादृशगुणद्वारा छात्रः कार्ये समर्पितः भवेत् ।

नैतिक-चरित्र-हृदय-संस्कृते: विकासस्य उद्देश्यम्

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं शिक्षायाः उद्देश्यं नैतिकविकासः, चरित्रनिर्माणं, हृदयसंस्कृतेः निर्माणं च भवति । अस्मिन् चरित्रनिर्माणस्य विशेषं महत्त्वं दत्तम् अस्ति । तस्य मते सर्वेषां ज्ञानानां उद्देश्यं चरित्रनिर्माणम् एव । चरित्रनिर्माणार्थं आत्मशुद्धता महत्त्वपूर्णा अस्ति। शीलहीनं शिक्षा, शुद्धिरहितं च चरित्रं निष्प्रयोजनम्। अस्मिन् विचारेण महात्मा गान्धीजी अतीव प्रभावितः आसीत् । ते विद्यालयं चरित्रनिर्माणस्य मुख्यसंस्थां मन्यन्ते । तेन उक्तं यत्- .

“व्यक्तिगतशुद्धिः सर्वेषां चरित्रनिर्माणस्य वा दृढशिक्षायाः आधारः भवेत् ।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं बालकः गुरुस्य आश्रमं गत्वा चरित्रवान्, सद्गुणः, सुन्दरः च व्यक्तिः भवति येन सः सामाजिककार्येषु योगदानं दातुं शक्नोति। तथैव मनुष्याः स्वसन्ततिं विद्यालयं प्रेषयन्ति येन ते सदाचारिणः, चरित्रयुक्ताः च भवन्ति।

सत्शीलं न परैः विकसितं भवति अपितु स्वयमेव। पुस्तकपृष्ठेभ्यः व्यक्तिस्य चरित्रं निर्मातुं न शक्यते, एतादृशाः भावनाः व्यक्तिस्य अन्तः एव आगन्तुं अर्हन्ति । वयं जानीमः यत् व्यक्तिः विद्वान् भवितुम् अर्हति परन्तु तस्य चरित्रं अपि भवितुमर्हति, एतत् आवश्यकम्। चरित्रवान् व्यक्तिः भवितुम् हृदय-वाक्-विचार-कर्म-त्रिषु क्षेत्रेषु शुद्धतां, प्रामाणिकतां च स्थापयितुं समर्थः भवितुम् अर्हति । मनुष्यस्य व्यवहारमार्गाः ज्ञातव्याः भवन्ति । यत्र यत्र 'ज्ञाना' इति प्रश्नः उत्पद्यते तत्र तत्र व्यक्तिस्य स्वकर्म अपि उत्पद्यते; एतत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्राधान्यं यतः जीवने व्यवहारविधिं सम्यक् ज्ञातः कृषकः अशिक्षितः अपि श्रेष्ठः भवति ।

शिक्षादर्शनस्य मूलं भारतीयजीवने संस्कृतिषु च अस्ति । प्राचीनभारतीयशिक्षायां बौद्धिकप्रशिक्षणस्य अपेक्षया नैतिकप्रशिक्षणस्य विशेषं महत्त्वं आसीत्, परन्तु गीतायाः शैक्षिकदर्शनं केवलं सैद्धान्तिकम् इति अस्माभिः न अवगन्तव्यम्; अपितु व्यावहारिकदर्शनमपि अस्ति । एकस्मिन् स्थाने पटेलजी लिखितवान् यत् "सत्यशिक्षा साक्षरतायां प्रशिक्षणं न, अपितु चरित्रनिर्माणम्" इति।

अतः गीतायाः मते शैक्षणिकप्रयोगस्य मुख्यं उद्देश्यं चरित्रस्य सेवायाः च निर्माणं हृदयस्य संस्कृतिविकासः च अभवत् ।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते आत्मसाक्षात्कारः अथवा शिक्षा एव परमं उद्देश्यम् ।

श्रीमद्भगवद्गीतानुसारं शिक्षायाः मुख्य उद्देश्यं व्यक्तिस्य मुक्तिः “स विद्या या विमुक्तये” विद्या एव मुक्तिं ददाति । मुक्तेः द्वौ अर्थौ भवितुम् अर्हति - वर्तमानजीवने सर्वविधासत्त्वात् मुक्तिः, सा दासत्वं आर्थिकं, राजनैतिकं वा मानसिकं वा। यावत् मनुष्यः एतेषु कस्मिंश्चित् बन्धनेन बद्धः भवति तावत् तस्य प्रगतिः असम्भवः । एवं शिक्षायाः उद्देश्यं सर्वदासत्वस्य बन्धनात् मुक्तिः भवति । अर्थान्तरे मोक्ष इत्यर्थः

आध्यात्मिक स्वतन्त्रता। शिक्षाद्वारा आत्मनः लौकिकबन्धनात् मुक्तिः इत्यर्थः । अतः श्रीमद्भगवद्गीता के मतेन शिक्षायाः सर्वोच्च उद्देश्यं आत्मसाक्षात्कारं दिव्यज्ञानं च प्राप्तुं भवति। अन्ये सर्वे उद्देश्याः अस्य उद्देश्यस्य अधीनाः सन्ति । मनुष्यस्य सर्वे प्रयत्नाः एतदर्थं भवेयुः।

गीतानुसारपाठ्यक्रमः

गीता एतादृशं व्यावहारिकं पुस्तकं यत् मनुष्यं न केवलं मानवं अपितु महान् पुरुषं कर्तुम् इच्छति। वस्तुतः एतत् एकमेव उत्तमं पुस्तकं यत् मानवमूल्यानां विषये शिक्षां प्रदाति। अद्य मूल्याधारितशिक्षायाः आवश्यकता अनुभूयते। अद्यत्वे सर्वे शिक्षादार्शनिकाः मूल्याधारितशिक्षायाः तस्य पाठ्यक्रमस्य च चर्चा कुर्वन्ति; यतः मूल्यहीनशिक्षा सर्वथा शिक्षा न भवति। मूल्यशिक्षायाः प्रबन्धनस्य आयोजनस्य च प्रेरणा केवलं श्रीमद्भगवद्गीतातः एव प्राप्नुमः।

मूल्यानि तेषां शिक्षा च : व्यक्तिस्य कर्तव्यनिष्ठतायै मूल्यशिक्षा आवश्यकी भवति। प्रत्येकं व्यक्तिः पूर्वनिर्धारितमूल्यानां आधारेण स्वव्यवहारं प्रदर्शयति । मूल्यानि जीवनस्य लक्ष्यं प्राप्तुं साधनानि अन्तानि च सन्ति। मूल्यं प्रामाणिकव्यवहारः सिद्धान्ताः च। मूल्यस्य शाब्दिकः अर्थः अस्ति यत् "यस्य किञ्चित् मूल्यं भवति, यस्य साधयितुं व्यक्तिः दुःखं भोक्तुं त्यागं कर्तुं च सज्जः भवति" इति ।

समाजः ये मूल्यानि स्वीकुर्वन्ति ते सामाजिकमूल्यानां आदर्शाः भवन्ति यतोहि पीढीतः पीढीं यावत् समाजः एतान् मूल्यान् व्यावहारिकं कृत्वा अग्रे गच्छति। अतः मूल्यानि संस्कृतिस्य अविभाज्यः भागः अस्ति । एतेषां मूल्यानां विकासः वास्तविकशिक्षा एव।

व्यक्तिगतं, सामाजिकं, नैतिकं, आध्यात्मिकं, व्यावहारिकं इत्यादीनि मूल्यानि बहुविधाः सन्ति ।

व्यक्तिगत मूल्यम् :- .

यत् व्यक्तिः स्वस्य सामाजिकसम्बन्धान् विना अपि युद्धं करोति। यथा महत्त्वाकांक्षा, शुद्धता, साहस, स्वतःस्फूर्तता, सृजनशीलता, प्रामाणिकता, नियमितता तथा सरलता आदि।

सामाजिकमूल्यानि :- ये मूल्यानि समाजेन सह सम्बद्धानि सन्ति। यथा उत्तरदायित्व, दया, स्वतन्त्रता, न्याय, प्रेम, कृतज्ञता आदि।

नैतिकमूल्यानि :- ये मूल्यानि व्यक्तिस्य चरित्रेण व्यक्तित्वेन च सम्बद्धानि सन्ति यथा प्रामाणिकता, उत्तरदायित्वस्य भावः इत्यादयः।

आध्यात्मिकमूल्यानि - एते वस्तुतः परमं नैतिकमूल्यानि सन्ति यथा - शुद्धता, भक्तिः, ईश्वरसमर्पणं, आत्म-अनुशासनं, ध्यानम् इत्यादयः।

व्यावहारिकमूल्यानि :- यत् आवश्यकं तत् व्यावहारिकमूल्यानि सन्ति। यथा - मैत्री, मैत्रीपूर्णव्यवहारः, समाजिकता, क्रमबद्धता च इति मूल्यानि व्यक्तिस्य समाजस्य च कृते लाभप्रदानि सन्ति । अतः श्रीमद्भगवद्गीता

मूल्यशिक्षायां विशेषं बलं ददाति।

मूल्यशिक्षा प्राचीनकालात् भारतीयसमाजेन सह सम्बद्धा अस्ति, ये जीवनं सफलं कर्तुं सद् आचरणाः सन्ति। वैदिकशिक्षा नैतिकमूल्यानां शिक्षा इति मन्यते स्म । सत्यं, प्रामाणिकता, भक्तिः, कर्तव्यनिष्ठा, अनुशासनं, सद्भावना इत्यादयः मूल्यशिक्षारूपाः सन्ति।

महात्मा गान्धीजी अहिंसा, सत्य, निस्वार्थता, शुद्धता, शारीरिक श्रम, निर्भय, सहिष्णुता, सहचरता, सहिष्णुता, देशभक्ति, अस्पृश्यता निवारण रूपेण अपि एतादृशी एव मूल्यशिक्षा स्वीकृतवती अस्ति। मूल्यशिक्षा पृथक् शिक्षा इति न गणनीया, मूल्यशिक्षा वास्तविकशिक्षायाः उत्पादः एव। मूल्यशिक्षां पाठयितुं न शक्यते; परन्तु एकः पाठ्यक्रमः निर्मातुं शक्यते यः व्यक्तिषु मूल्यानि विकसितुं शक्नोति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः मते पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यत् छात्राणां पूर्णविकासः भवितुं शक्नोति तथा च जीवनस्य कठिनपरिस्थितिभ्यः सज्जाः भवितुम् अर्हन्ति तथा च शिक्षायाः उद्देश्यं पूर्णं कर्तुं शक्यते।

पाठ्यक्रमः शिक्षायाः उद्देश्यस्य दर्पणः अस्ति :- पाठ्यक्रमः एव सः साधनः इति वयं पश्यामः यत् शैक्षिकप्रक्रियायाः आधारं भवति। पाठ्यक्रमस्य स्वरूपं विषयवस्तु च शिक्षायाः उद्देश्येषु आधारितं भवति; यतः यदि शिक्षा अध्यापन-अध्ययन-प्रक्रिया इति मन्यते तर्हि एतदर्थं शिक्षायां साधनम् आवश्यकम् - स एव पाठ्यक्रमः। कस्मिन् अपि शिक्षायोजनायां उद्देश्य-पाठ्यक्रमयोः निकटसम्बन्धः प्राप्तुं न कठिनम् ।

उद्देश्यानुसारं पाठ्यक्रमे विविधता वर्तते : - समाजस्य आध्यात्मिक-नैतिक-मानसिक-शारीरिक-विकासस्य उद्देश्यं शिक्षायाः माध्यमेन प्राप्तव्यम् ।

श्रीमद्भगवद्गीता के अनुसार छात्र के क्षमता, क्षमता, रुचि के ध्यान में रखकर पाठ्यक्रम तैयार करना चाहिए तथा तदनुसार मार्गदर्शन एवं प्रशिक्षण देना चाहिए।

पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यः सक्रियः उत्तरदायी च व्यक्तिः विकसयति : - गीतायाः मते पाठ्यक्रमः एतादृशः भवेत् यत् सक्रियः उत्तरदायी च व्यक्तिः विकसितः भवति ।

अर्थात् कर्मठव्यक्तिं सृजतु, ये समाजस्य राष्ट्रस्य च प्रति स्वस्य उत्तरदायित्वं अनुभवन्ति, ये समाजस्य राष्ट्रस्य च प्रति स्वस्य उत्तरदायित्वं अनुभवन्ति। यथा सत्यानुरोधः विशुद्धः अन्तःकरणः ज्ञानी भवितुम् अर्हति। एतदर्थमेव पाठ्यक्रमः निर्धारितव्यः। लाभप्रदशैक्षिककार्याणां महत्त्वं सर्वदा दीयते। वयं जानीमः यत् कस्यापि शैक्षिकयोजनायाः पृष्ठतः उपयोगी लक्ष्यं भवति। बहुकालपूर्वं अरस्तू इत्यनेन पाठ्यक्रमविकासाय एतत् सिद्धान्तं प्रस्तावितं यत्-

“बालानां तानि एवलाभप्रदानिवस्तूनि पाठनीयानि इति न संशयः।

उपसंहार

सत्यमेव यतीताजीवनस्य मार्गं दर्शयति, तान्दुष्टान्नाशयितुं अस्मान्प्रेरयति च। यदि आधुनिकसमाजस्य यानि दुष्टानि प्रचलन्ति, यदि तेषां उन्मूलनं कर्तव्यं तर्हि गीतापठनेन श्रवणेन एव तत्कर्तुंशक्यते। युद्धक्षेत्रे प्रदत्ताः शिक्षाः न केवलं ज्ञानस्य, गृहस्य, पूजायाः, मोक्षसाधनस्य वा मन्दिरस्य कृते सन्ति, अपितु तस्य प्रासंगिकतायाः शिक्षाःजीवने कार्यान्वितुं निहिताः सन्ति। एतलीतायाः मूलभूतं वैशिष्ट्यमस्ति।

सन्दर्भः

1. तिलक. टायलर, आर. डब्ल्यू. (1949)। पाठ्यक्रम और निर्देश के बुनियादी सिद्धांत. शिकागोरू शिकागो विश्वविद्यालय प्रेस।
2. गीतार्थसंग्रहः - अभिनवगुप्तपादाचार्य, संपा. डॉ. ईश्वर भारद्वाज, सत्यम् पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 2005
3. गीता का नीतिशास्त्र - शास्त्री दिवाकर, सस्ता साहित्य मण्डल प्रकाशन दिल्ली, 2007
4. गीतारहस्य कर्मयोग - तिलक बाल गंगाधर, शारदा प्रकाशन, नई दिल्ली, 2005
5. गीता-दर्शन - नराले रत्नाकर, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, 2003
6. भगवद्गीता - राधाकृष्णन् सर्वेपल्लि, सरस्वती विहार, दिल्ली, 2004
7. राधाकृष्णन् श्रीमद्भगवद्गीता (भूमिका भाग), पृ0 13
8. लोक तिलकः गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र, पृ0 6
9. स्वामी प्रणवानन्द और इशर्वुड द्वारा लिखित भगवद्गीता की भूमिका (1945) विस्तार के लिए देखे 7 श्रीमद्भगवद्गीता: राधाकृष्णन् (भूमिका भाग) }
10. नवभारत टाइम्स । नई दिल्ली। बुधवार 21 दिसम्बर 2011
11. नवभारत टाइम्स । नई दिल्ली। बुधवार 21 दिसम्बर 2011